वृषसारसंग्रहः
[एकोनविंशतिमो ऽध्यायः]

[गावः]

विगतराग उवाच ।
क्रियासूक्ष्मो महाधर्मः कर्मणा केन प्राप्यते ।
अल्पोपायं नरार्थाय पृच्छामि कथयस्व मे ॥१९:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अल्पोपायं महाधर्मं कथयामि द्विजोत्तम ।
सुखेन लभते स्वर्गं कर्मणा येन तच्छृणु ॥१९:२॥

लोकानां मातरो गावो गोभिः सर्वं जगद्धृतम् ।
गोमयममृतं सर्वं जातं सर्वं शिवेच्छया ॥१९:३॥

सर्वदेवमया गावः सर्वदेवमयो द्विजः ।
सर्वदेवमयी भूमिः सर्वदेवमयः शिवः ॥१९:४॥

तस्माद्गावः सदा सेव्या धर्ममोक्षार्थसिद्धिदाः ।
परिचर्या यथाशक्त्या ग्रासवासजलादिभिः ॥१९:५॥

ताडयेन्नातिवेगेन वाचयेन्मृदुनाचरेत् ।
पालयेत घनाढ्येषु भग्नोद्विग्नेषु यत्नतः ॥१९:६॥

व्याधिव्रणपरिक्लेश ओषधोपक्रमं चरेत् ।
कण्डूयनं च कर्तव्यं यथासौख्यं भवेद्गवाम् ॥१९:७॥

गवां प्रदक्षिणं कृत्वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

✣

(2a) ०धर्मं] C_{94}E, ०धर्म K_{82} (3d) सर्वं] C_{94}, सर्व० K_{82}E (4a) ०मया] C_{94} K_{82}, ०मयी E (4c) ०मयी भूमिः] C_{94}, ०मयी भूमि K_{82}, ०मयो भूमिः E (5b) ०दाः] $C_{94}K_{82}$, ०दा E (6c)] $C_{94}K_{82}$, पालयन्तर्प्पनाद्येषु E (7a) ०व्रण०] C_{94}, ०वन० E (7b) ०क्रमं च] C_{94}, ०क्रमश्च० E (8b) ०न्वितः] K_{82}E, ०न्वित॰ C_{94}

सागरान्ता मही सर्वा प्रदक्षिणीकृता भवेत् ॥ १९:८ ॥

स्पृष्टसंस्पर्शनाद्ये च श्रद्धया यदि मानवः ।
अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:९ ॥

लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
यावज्जीवकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ १९:१० ॥

विधिवत्स्नापयेद्गांश्च मन्त्रयुक्तेन वारिणा ।
तेनाम्भसा स्वयं स्नात्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १९:११ ॥

व्याधिर्विघ्नमलक्ष्मीत्वं नश्यते सद्य एव च ।
मृतापत्यानपत्याश्च स्नानमेव प्रशस्यते ॥ १९:१२ ॥

गवां शृङ्गोदकं गृह्य मूर्ध्नि यो धारयेन्नरः ।
स सर्वतीर्थस्नानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १९:१३ ॥

ग्रासमुष्टिप्रदानेन गोषु भक्तिसमन्वितः ।
अग्निहोत्रं हुतं तेन सर्वदेवाः सुतर्पिताः ॥ १९:१४ ॥

चत्वारः स्तनधारास्तु यस्तु मूर्ध्ना प्रतीच्छति ।
स चतुःसागरं गत्वा स्नानपुण्यफलं लभेत् ॥ १९:१५ ॥

गवार्थं यस्त्यजेत्प्राणान्गोग्रहेषु द्विजोत्तम ।
कल्पकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥ १९:१६ ॥

च्युतभग्नादिसंस्कारं सर्वं यः कुरुते नरः ।
भार्याकोटिशतं दानं यत्फलं परिकीर्तितम् ॥ १९:१७ ॥

तत्फलं लभते मर्त्यः शिवलोकं च गच्छति ।

✣

8cd सर्वा प्र] $C_{94}K_{82}$, सर्वा न्प्र E **9a**] $C_{94}K_{82}$, पृष्टसंस्पर्शनाद्यञ्च E **11a**] K_{82}, विधिवच्छापयेद्गां च C_{94}, विधिवत्स्नापयेद्गांश्च E **12a** व्याधिर्वि०] C_{94}, व्याधिवि० K_{82}E **12c**] $C_{94}K_{82}^{pc}$, मृत्यपत्यानपत्याश्च, मृतापत्याश्च गावाश्च E **13a** ०दकं] C_{94}E, ०दक K_{82} **13c** ०स्नानस्य] $C_{94}K_{82}^{pc}$E, ०स्नान K_{82}^{ac} **14c** हुतं] C_{94}E, फलं K_{82} **17c** भार्या०] K_{82}E, आर्या C_{94} **18b** ०लोकं च गच्छति] C_{94}E, ०लोके वगच्छति K_{82}

शिवलोकपरिभ्रष्टः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ १९ :१८ ॥

समासतः समाख्यातं यथातत्त्वं द्विजोत्तम ।
न शक्यं विस्तराद्वक्तुं गोमहाभाग्यमुत्तमम् ॥ १९ :१९ ॥

[चातुर्वर्ण्यम्]

विगतराग उवाच ।
देवा अष्टविधाः प्रोक्तास्तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः ।
मानुषमेकमेवाहुश्चातुर्वर्णः कथं भवेत् ॥ १९ :२० ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
पूर्वकल्पसृजस्त्वेष विष्णुना प्रभविष्णुना ।
एकवर्णो द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ॥ १९ :२१ ॥

सर्ववेदविदो विप्राः सर्वयज्ञविदस्तथा ।
तेषां विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ॥ १९ :२२ ॥

वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाज्ञाय ब्राह्मणैः ।
कर्तुं कर्म समारब्धं कर्म चापि विभज्यते ॥ १९ :२३ ॥

ऋत्विजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः ।

✣

19c विस्तराद्व०] E, विस्तरान्व० C_{94}, विस्तरां व० K_{82} **19d**] C_{94}, गोमहात्म्यस० E **20a** देवा अष्ट०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, देवाःरष्ट० E **20b** ०र्यक्प०] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E, ०क्प० C_{94}^{ac} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$E, स्मृताः C_{45} **20c** मानुष०] $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$, मानुष्य० E **20d** ०वर्णः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, ०वर्ण्ण K_{7}, ०व्वर्ण्यः E **21a** ०सृजस्त्वेष] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०सृज⌣⌣C_{45}, ०सृजत्येष E **21c** एकवर्णो द्विजश्चासी०] K_{7}, ए××〜र्ण्णो〜×××श्चासी० C_{94}, एकवर्ण्णा द्विजश्चासी० C_{45}, एकवर्ण्ण द्विजश्चासी० K_{10}, एकव〜र्ण्णो〜 द्विजश्चासी० K_{82}, एवं वर्णा द्विजश्चासी० E **22b** ०यज्ञ०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$, ०वेद० E **22c** तेषां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$, तथा E **22d** यज्ञोत्सा०] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, यज्ञोच्छाह० K_{10}, यज्ञोतसाह० K_{7} (unmetr.) **23b** ०ज्ञाय] $K_{82}C_{45}K_{10}K_{7}$, ०〜ज्ञाय〜 C_{94}, ०श्रित्य E • ब्राह्मणैः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$ E, ब्राह्मणेः C_{45} **23c** कर्तुं] $C_{94}C_{45}K_{7}$E, कर्तु $K_{82}K_{10}$ • समारब्धं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$, समारन्धं C_{45}, समारब्ध E **23d** कर्म चापि] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$, कर्मं चापि K_{82}, कर्मश्चापि E **24b** ०रक्षणे स्थिताः] $K_{82}K_{10}K_{7}$E, ०रक्ष--- C_{94}, 〜रक्षणे स्थि〜⌣C_{45}

अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ॥ १९ :२४ ॥

एवं यज्ञविधानेन कर्तुमारेभिरे पुरा ।
यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ॥ १९ :२५ ॥

आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा ।
अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ॥ १९ :२६ ॥

यज्ञार्थमसृजद्वर्णं विधिना क्रतुहेतवः ।
एवमेव प्रवर्तन्तु भवद्भिर्द्विजसत्तमाः ॥ १९ :२७ ॥

इज्याध्ययनसम्पन्ना ब्राह्मणा ये ऽत्र कल्पिताः ।
सुविप्रा विप्रतां यान्तु षट्कर्मनिरताः सदा ॥ १९ :२८ ॥

रक्षणार्थं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः ।
क्षतत्राणाय विप्राणां नित्यक्षत्रव्रतोद्भवाः ॥ १९ :२९ ॥

अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः ।

✣

29cd cf. MBh 12.59.128ab : ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते

✣

24c ०युक्तान्ये] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०युक्ता⟨न्ये⟩ C_{45}, ०युक्तात्मे K_{82} **24d** अन्ये] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, om. C_{94}^{ac} **25b** ०मारेभिरे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$, ०म आरेमिरे K_{82} **25c** यथोद्दि०] E, यथोदि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **25d** ०वर्तत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, ०वर्त्ततः K_7 **27ab** ०सृजद्वर्णं वि०] $C_{94}K_{10}K_7E$, ०सृजद्वर्ण्णान्वि० C_{45}, ०सृद्वर्ण्णन्विवि० K_{82} **27b** ०धिना] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०धानां K_{10} • क्रतुहेतवः] $K_{82}K_{10}K_7$, ⟨क्रतु⟩---तवः C_{94}, क्रतुहेतु⟨त⟩ C_{45}, पातुहेतवः E **27d** भवद्भिर्द्वि०] $C_{94}^{pc}C_{45}$, भगवद्भिर्द्वि० C_{94}^{ac}, भवद्भि द्वि० $K_{82}K_{10}K_7$, भवतिद्वि० E • ०सत्तमाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०सत्तमः K_{10} **28b** ये ऽत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, यत्र E • कल्पिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, कल्पिता K_{10} **28c** सुविप्रा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, सुविप्र K_{10} • यान्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, यातु K_{10} **28d** षट्कर्म०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, षड्कर्मा० E • सदा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, सजा K_{10}, सदाः K_7 **29a** विप्राः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$, विप्रा C_{45} **29b** शस्त्र०] $C_{94}K_{82}K_7E$, शास्त्र० $C_{45}K_{10}$ **29c** क्षत०] $C_{94}K_{82}K_{10}$, क्षत्र० $C_{45}K_7$, कृत० E • विप्राणां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$, विप्राणा K_{10} **29d** नित्यक्षत्र०] $C_{94}C_{45}K_7$, नित्यं क्षत्र० $K_{82}K_{10}$, नित्यं क्षात्र० E • ०व्रतोद्भवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, ०व्रतोत्तमः K_{10} **30b** ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$, यो K_{10}

ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्त्तोपायरतोद्भवाः ॥ १९ :३० ॥

वधबन्धनकर्मसु शिल्पस्थानविधेषु च ।
कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते ॥ १९ :३१ ॥

प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात् ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परात् ॥ १९ :३२ ॥

वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यकृषिजीविनाम् ।
शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् ॥ १९ :३३ ॥

महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः ।
एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥ १९ :३४ ॥

संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः ।
पशुपक्षिमृगा मुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ॥ १९ :३५ ॥

✣

32 cf. Vāyupurāṇa 1.8.166 : प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् । स्थानम् ऐन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥ ≈ Bhaviṣyapurāṇa 2.1.34, etc. **33** cf. Vāyupurāṇa 1.8.167–168ab : वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममुपजीविनाम् । गान्धर्वं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठताम् ॥ स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्वयम् ।

✣

30d वार्त्तोपायरतो०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, वार्त्तो आपणतोद्भवाः E **31a** वधबन्धनकर्मसु] $C_{94}K_{82}$, वधवन्धनकर्मेषु $C_{45}K_{10}K_7$E **31b** ०विधेषु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$, ०वधेषु E **31c** ०जातीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०जातीना K_7 **32ab** प्राजापत्यं ब्राह्मणानामिज्याध्ययनतत्परात्] $C_{94}C_{45}$, प्राजापत्यं ब्राह्मणानांमिज्याध्ययनतत्परात् K_{82}, प्राजापत्य ब्राह्मणामीज्याध्ययनतत्परात् K_{10}, प्राजापत्यं ब्राह्मणामीज्याध्ययनतत्परात् K_7, प्राजापत्यं ब्राह्मणानामीज्याध्ययनतत्परां E **32c** ०न्द्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०न्द्र $K_{10}K_7$ **32d** ०त्परात्] $K_{82}C_{45}K_{10}K_7$, ०ात्परात् C_{94}, ०त्परं E **33b** वाणिज्य०] $C_{94}C_{45}K_{10}$, वाणिज्यं K_{82}E • ०जीविनाम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, ०जीविनम् K_{10} **33cd** शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम्] $C_{94}C_{45}K_7$E, om. K_{82}^{ac}, शूद्राणां मरुतस्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K_{82}^{pc}शूद्राणा मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम् K_{10} **34a** ०देवानां म०] $C_{94}K_{82}K_{10}$E, ०देवाना म० C_{45} **34b** मत०] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E, मन० K_7 • निश्चितः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E, निश्चिताः K_{82} **34c** ०कल्पितो ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$E, ०कल्पिता ब्राह्मा K_{10} **35b** देवदानवमानवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E, देवदेदानमानवः K_{10}^{ac}, देवदानमानवः K_{10}^{pc} **35c** ०मृगा] $C_{45}K_{82}K_{10}$E, ०गा C_{94} **35d** जग०] $C_{94}C_{45}$E, जंगम० K_{82}, जगे K_{10}

भूतसंकल्पकं नाम कल्पमासीद्विजोत्तम ।
कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १९ :३६ ॥

विगतराग उवाच ।
किं तपः सर्ववर्णानां वृत्तिर्वापि तपोधन ।
यज्ञाश्चैव पृथक्त्वेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १९ :३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्राह्मणस्य तपो यज्ञाः - तपः क्षात्रस्य रक्षणम् ।
वैश्यश्च तप वाणिज्य तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ १९ :३८ ॥

प्रतिग्रहधनो विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्धनम् ।
कृषिर्धनं तथा वैश्यः शूद्रः शुश्रूषणं धनम् ॥ १९ :३९ ॥

आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशस्तथा ।
शूद्रः परिचरो यज्ञो जपयज्ञो द्विजातयः ॥ १९ :४० ॥

सत्य तीर्थ द्विजातीनां रण तीर्थं तु क्षत्रियाः ।
आर्या तीर्थं तु वैशानां ! शूद्रतीर्थं तु वै द्विजाः ॥ १९ :४१ ॥

नास्ति विद्यासमो मित्रो नास्ति दानसमः सखा ।
नास्ति ज्ञानसमो बन्दुर्नास्ति यज्ञो जपः समः ॥ १९ :४२ ॥

धर्महीनो मृतस्तुल्यो देवतुल्यो जितेन्द्रियः ।
यज्ञतुल्यो ऽभयं दाता शिवतुल्यो मनोन्मनः ॥ १९ :४३ ॥

विगतराग उवाच ।
दान यज्ञस्तपस्तीर्थं संन्यासं योग एव च ।
एतेषु कतमः श्रेष्ठः श्रोतुमिच्छामि कीर्तय ॥ १९ :४४ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
दानधर्मसहस्रेभ्यः यज्ञयाजी विशिष्यते ।
यज्ञयाजीसहस्रेभ्यस्तीर्थयात्री विशिष्यते ॥ १९ :४५ ॥

✣

40ab ≈ MBh 12.224.61ab and 12.230.12ab

✣

36a भूतसंकल्पकं नाम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$, भूतसंकल्पकर्ता य E

तीर्थयात्रिसहस्रेभ्यस्तपनिष्टो विशिष्यते ।
तपनिष्ठसहस्रेभ्यः श्रेष्ठः संन्यासिकः स्मृतः ॥१९:४६ ॥

संन्यासीनां सहस्रेभ्यः श्रेष्ठो यच्च जितेन्द्रियः ।
जितेन्द्रियसहस्रेभ्यः योगयुक्तो विशिष्यते ॥१९:४७ ॥

योगयुक्तसहस्रेभ्यः श्रेष्ठो लीनमनः स्मृतः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आदौ मन विशोधयेत् ॥१९:४८ ॥

निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम् ।
विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् ॥१९:४९ ॥

विगतराग उवाच ।
चराचराणां भूतानां कतमः श्रेष्ठ उच्यते ।
कथयस्व ममाद्य त्वं छेत्तुमर्हसि संशयम् ॥१९:५० ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
चराचराणां भूतानां तत्र श्रेष्ठो - चराः स्मृताः ।
चराणां चैव सर्वेषां बुद्धिमान्श्रेष्ठ उच्यते ॥१९:५१ ॥

बुद्धिमान्षु ! च सर्वेषु ततः श्रेष्ठ नराः स्मृताः ।
नराणां चैव सर्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ॥१९:५२ ॥

विद्वर्स्वपि च सर्वेषु कृतबुद्धिर्विशिष्यते ।
कृतबुद्धिषु सर्वेषु श्रेष्ठः कर्ता स उच्यते ॥१९:५३ ॥

कर्तृष्वपि च सर्वेषु ब्रह्मवेदी विशिष्यते ।
ब्रह्मवेदि परं ! विप्रः नान्यं वेद्मि परं तपः ।
स विप्रः स तपस्वी च स योगी स शिवः स्मृतः ॥१९:५४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानयज्ञविशेषो नाम उनविंशतितमो ऽध्यायः ॥